

املاک اسلامی افغانستان

وزارت ارشاد، حج و اوقاف
ریاست عمومی ارشاد و انسجام مساجد
موضوع خطابت روز جمعه و تقریر وییان
تحریر شده که به تمام خطباء مرکز و ولایات
به هر دو زبان ملی کشور (دري و پشتو) ارسال میگردد

۲۶ / محرم الحرام / ۱۴۴۸ هـ، ق مطابق ۱۹ / سرطان / ۱۴۰۵ هـ، ش

مسئولیت های علمای دینی در اصلاح جوانان

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي هَدَانَا لِهَذَا وَمَا كُنَّا لِنَهْتَدِيَ لَوْلَا أَنْ هَدَانَا، وأشهد أن لا إله إلا الله وحده لا شريك له، وأشهد أن محمداً عبده ورسوله هدى الله به من الضلالة إلى الهدى وفتح الله به أعيناً عمياً وأذناً صماً وقلوباً غلفاً - اللهم صل وسلم عليه وعلى سائر الأنبياء والمرسلين وعلى الصحابة أجمعين بإحسان إلى يوم الدين. أما بعد:

قال الله سبحانه وتعالى: (قَالَ يَا قَوْمِ أَرَأَيْتُمْ إِنْ كُنْتُ عَلَى بَيْتَةٍ مِنْ رَبِّي وَرَزَقَنِي مِنْهُ رِزْقًا حَسَنًا وَمَا أُرِيدُ أَنْ أُخَالِفَكُمْ إِلَى مَا أَنْهَاكُمْ عَنْهُ إِنْ أُرِيدُ إِلَّا الْإِصْلَاحَ مَا اسْتَطَعْتُ وَمَا تَوْفِيقِي إِلَّا بِاللَّهِ عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَإِلَيْهِ أُنِيبُ).^۱

السلام عليكم ورحمت الله وبركاته!

حضر محترم!

جوانان ستون فقرات جامعه به شمار می روند و هرگاه ستون فقرات دچار بیماری شود، انسان ناتوان می گردد و دیگر نمی تواند زندگی موفق داشته باشد. به همین ترتیب، هنگامی که جوانان یک جامعه به بیماری های اخلاقی مبتلا شوند، آن جامعه نیز ضعیف می شود، انواع آسیب ها و نابسامانی ها در آن پدید می آید و در نهایت جامعه با سقوط و انحطاط روبه رو می گردد. متأسفانه در عصر حاضر، بیشتر جوانان جامعه اسلامی از آموزه های دینی و ارزش های اسلامی خود آگاهی کافی ندارند. آگاهی آنان درباره باورهای اعتقادی و احکام دینی، نزدیک به صفر است و سطح معلوماتشان در زمینه آداب و اخلاق اسلامی نیز بسیار ضعیف است.

از همین رو، بسیاری از آنان نسبت به رعایت احکام شرعی، اخلاق اسلامی و آداب دینی، بی تفاوت و بی اعتنا هستند. اگر ما و شما با دقت به وضعیت جوانان خود بنگریم، خواهیم دید که بیشتر آنان نمازهای پنج گانه را به جماعت ادا نمی کنند، در کوچه ها و جاده ها آداب و اخلاق اسلامی را رعایت نمی نمایند، بیشتر اوقات خود را صرف نگاه کردن به تلفن های همراه می کنند و در آن فیلم ها، سریال ها، سخنرانی ها و تصاویر تبلیغاتی برهنه و فسادانگیز را که موجب هلاکت و تباهی است، مشاهده می کنند. در تلفن های همراه با زنان بی عفت گفت و گو کرده و با آنان ارتباط برقرار می کنند. آنان قربانی جنگ فکری غرب شده اند و به انواع گوناگون گمراهی و انحراف روی آورده اند.

^۱هود: (۸۸)

هنگامی که صلیبیان در جنگ‌های صلیبی از مسلمانان شکست خوردند، آنها نخستین برنامه‌ای که طراحی کردند، این بود که عقیده اسلامی را از فرزندان و جوانان مسلمان بگیرند و ترویج منکرات و فرهنگ غربی را در میان مسلمانان به عنوان سلاح نوین به میان آوردند. آنان برای تحقق این هدف، آن‌چنان هزینه‌های سنگینی صرف کردند که چندین برابر هزینه‌هایی بود که برای سلاح‌های هسته‌ای مصرف می‌شود.

دست‌آورد جنگ فکری غرب در قرن بیستم این شد که امروز بسیاری از جوانان ما دیگر آمادگی شنیدن سخن حق را ندارند، عزت، سربلندی و سعادت را در اندیشه‌ها، سیاست‌ها و ایدئولوژی‌های غربی جست‌وجو می‌کنند. اگر انسان به کردار، رفتار و عملکرد جوانان روزگار کنونی با دقت بنگرد، بیش از پیش دچار ناامیدی خواهد شد.

مسئولیت علمای دین در اصلاح جوانان:

در اصلاح جوانان، علمای دین بیش از هر قشر دیگری مسئولیت را بر عهده دارند.

علمای دین، رهبری و پیشوایی معنوی جامعه را بر عهده دارند. اکنون که سلسله آمدن پیامبران با حضرت محمد مصطفی صلی الله علیه وسلم پایان یافته است، الله جل جلاله وظیفه و رسالت پیامبران را بر دوش علمای دین نهاده است تا دین را به مردم بیاموزانند، آنان را از احکام دینی، اخلاق و آداب اسلامی آگاه سازند و به راه راست دعوت کنند. به ویژه در زمینه اصلاح جوانان، علمای کرام مسئولیت‌های بسیار بزرگی بر عهده دارند. رسول الله صلی الله علیه وسلم فرموده‌اند: (وَأَنَّ الْعُلَمَاءَ هُمْ وَرَثَةُ الْأَنْبِيَاءِ)^۲

آن آیه مبارک که مسئولیت اصلاح جوانان بر عهده علماست، این است: (وَلَكِنْ كُونُوا رَبَّانِيِّينَ بِمَا كُنْتُمْ تُعَلِّمُونَ الْكِتَابَ وَبِمَا كُنْتُمْ تَدْرُسُونَ).^(۳)

ترجمه: ولیکن مناسب است که بگوئید به سبب آنچه می‌آموزید و می‌خوانید بندگان الله باشید.

وجه استدلال: در آیه مبارکه فوق، الله تعالی این وظیفه را به کسانی که قرآن کریم را فرا گرفته‌اند سپرده است که «ربانی» باشند. علمای ربانی به کسانی گفته می‌شود که به تربیت مردم می‌پردازند. یکی از تفسیرهای «ربانی بودن» این است که: **أنهم الولاة الذين يربون أمور الناس**^(۴)

یعنی: زمامداران و پیشوایان ربانی کسانی هستند که امور مردم را تربیت و اصلاح می‌کنند.

همچنین، چون شما قرآن کریم را خوانده‌اید و علوم آن را فرا گرفته‌اید، مسئولیت دارید که دیگران را به سوی هدایت دعوت نمایید. در تفسیر خازن آمده است: (أَيُّ كُونُوا رَبَّانِيِّينَ بِسَبَبِ كُونَكُمْ عَالَمِينَ وَمُعَلِّمِينَ بِسَبَبِ دِرَاسَتِكُمُ الْكِتَابِ)^(۵).

ترجمه: یعنی ربانی باشید، زیرا شما عالم و معلم هستید و به سبب آنکه قرآن کریم را فرا گرفته‌اید.

۲ - صحيح البخاري ت (۱/ ۷۱)، مسند أحمد (۳۶/ ۴۵)

۳- آل عمران: (۷۹)

۴ وهذا قول ابن زيد. النكت والعيون- موافق للمطبوع (۴۰۵/۱)

۵ تفسیر المخازن:- موافق للمطبوع (۳۷۳/۱)

الله تعالی در قرآن کریم فضیلت اهل علم را بیان فرموده است و در شریعت اسلامی، هر اندازه مقام و منزلت انسان بالاتر باشد، به همان اندازه مسئولیت او نیز سنگین تر می باشد. الله تعالی درباره فضیلت علما می فرماید: (قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ إِنَّمَا يَتَذَكَّرُ أُولُو الْأَلْبَابِ)^۶.

ترجمه: بگو آیا آنان که میدانند و آنان که نمی دانند برابرند، تنها صاحبان عقل و خردمند میگیرند.

الله تعالی در آیه مبارکه دیگری نیز می فرماید: (وَمَا يَعْزِفُهَا إِلَّا الْعَالِمُونَ)^(۷).

ترجمه: ولی جز دانشمندان آنرا درک نمی کنند.

علمای کرام می توانند با انجام دادن امور ذیل، مسئولیت خود را در زمینه اصلاح جوانان ادا نمایند:

۱- از آنجا که کودک امروز، جوان فرداست، علمای دین باید در تربیت صحیح و سالم کودکان نهایت تلاش خود را به کار گرفته تا در آینده، جوانانی آراسته به ارزش های اسلامی را به جامعه تحویل دهند.

علمای کرام، به ویژه امامان و خطیبان مساجد، باید در مساجد — که نخستین مراکز و کانون های تربیت اسلامی به شمار می روند - درس های اسلامی مانند آموزش قرآن کریم، احادیث نبوی، سیره نبوی، اخلاق صحابه کرام، شجاعت و دلاوری آنان را در راه اسلام به کودکان، نوجوانان و جوانان تدریس کنند.

امام ابن خلدون رحمه الله می نویسد: (اعلم أن تعليم الولدان للقرآن شعار الدين أخذ به أهل الملة و درجوا عليه في جميع أمصارهم لما يسبق فيه إلى القلوب من رسوخ الإيمان و عقائده من آيات القرآن و بعض متون الأحاديث)^(۸).

ترجمه: بدان که آموزش قرآن کریم به کودکان، از شعار دین است. مسلمانان در همه سرزمین های اسلامی به این سنت عمل کرده اند و همواره بر آن پایدار بوده اند؛ زیرا نخستین چیزی که در دل ها جای می گیرد و سبب استواری ایمان و راسخ شدن عقاید می شود، آیات قرآن کریم و بخشی از متون احادیث نبوی است.

از مسئولیت های امامان مساجد و علمای کرام این است که وقت بیشتری را به کودکان محل اختصاص دهند و در زمینه تربیت اسلامی و آموزش آنان، نهایت تلاش و زحمت خود را به کار گیرند.

همچنین امامان و خطیبان مساجد باید برای نوجوانان و جوانان، حلقه های آموزشی مستقل تشکیل دهند تا در این حلقه ها آنان را بر اساس روحیه اسلامی و ایمان عمیق تربیت کنند و احکام نماز، سایر احکام شرعی، زیبایی های شریعت، اخلاق اسلامی و آداب دینی را به آنان آموزش دهند.

اگر تاریخ پرافتخار اسلام را مطالعه کنیم، خواهیم دید که مسجد نبوی، مرکز تربیت رسول الله صلی الله علیه وسلم بود. در عصر صحابه کرام رضوان الله تعالی علیهم اجمعین نیز مساجد، مراکز آموزش علم و احکام دینی بود. صحابه کرام در مساجد، شخصیت های بزرگ تابعین و تبع تابعین را تربیت کردند و از طریق مساجد، مجتهدان بزرگ و فرماندهان نامدار اسلام را به جامعه اسلامی تقدیم نمودند.

^۶ الزمر: (۹)

^۷ النکبوت: (۲۴)

^۸ مقدمه ابن خلدون: (۲۸۰/۲)

در روایتی آمده است: (عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عُيَيْنٍ كَانَ فِي هَذَا الْمَكَانِ خَلْفَ الْكَعْبَةِ حَلَقَةٌ فَمَرَّ عَمْرُو بْنُ الْعَاصِ يَطُوفُ فَلَمَّا قَضَى طَوَافَهُ جَاءَ إِلَى الْحَلَقَةِ، فَقَالَ: مَالِي أَرَاكُمْ نَحْيْتُمْ هَؤُلَاءِ الْعُلَمَانَ عَنْ مَجْلِسِكُمْ لَا تَفْعَلُوا أَوْسِعُوا لَهُمْ وَأَدْنُوهُمْ، وَأَفْهِمُوهُمْ الْحَدِيثَ فَإِنَّهُمْ الْيَوْمَ صِغَارُ قَوْمٍ وَيُوشِكُوا أَنْ يَكُونُوا كِبَارَ آخَرِينَ، قَدْ كُنَّا صِغَارَ قَوْمٍ ثُمَّ أَصْبَحْنَا كِبَارَ آخَرِينَ) (۹).

ترجمه: از حضرت عبدالله بن عبید بن عمیر رحمه الله روایت است که گفت: در پشت کعبه شریف، حلقه‌ای از درس و آموزش برپا بود. در این هنگام، حضرت عمرو بن العاص رضی الله عنه که مشغول طواف بود، پس از پایان دادن طواف خود به آن حلقه آمد و فرمود: چرا این کودکان را از مجلس خود دور کرده‌اید؟ چنین نکنید؛ برای آنان جا باز کنید، آنان را به خود نزدیک سازید و احادیث را به ایشان بیاموزانید؛ زیرا آنان امروز کودکان این قوم هستند و نزدیک است که فردا بزرگان قوم دیگری گردند. ما نیز روزی کودکان قوم خود بودیم و سپس به بزرگان نسل‌های بعد تبدیل شدیم.

در دوران امویان و عباسیان، مساجد همانند دانشگاه‌ها و مراکز علمی امروز بودند؛ مراکزی که در آن مفسرین قرآن کریم، فقها، ائمه مجتهدین، مورخان، داکتران، دانشمندان و سیاستمداران پرورش می‌یافتند.

هرگاه علمای کرام، مساجد را تنها به محل برگزاری نماز اختصاص دادند و آموزش و تربیت کودکان و جوانان در مساجد تضعیف شد، دشمن زمام تربیت کودکان و جوانان ما را در دست گرفت و آنان را بر اساس اندیشه و ایدئولوژی خود پرورش داد. ازاین‌رو، بر علمای کرام لازم است که به رسالت اصلی خود بازگردند و علاوه بر اقامه نماز، مساجد را به مراکز تربیت و پرورش کودکان، نوجوانان و جوانان تبدیل کنند و در این مسیر تلاش فراوانی به خرج دهند تا مسئولیت الهی خویش را به‌درستی ادا نمایند.

۲- یکی دیگر از مسئولیت‌های علما در اصلاح جوانان این است که بکوشند محبت الله تعالی، رسول الله صلی الله علیه وسلم و دین اسلام را در دل‌های جوانان بکارند و آن را عمیق و ریشه‌دار سازند.

هرگاه محبت الله تعالی و رسول الله صلی الله علیه وسلم در قلب جوان جای گیرد و عشق به دین مقدس اسلام در وجود او ریشه بدواند، تبلیغات سوء و اعمال ناپسند هیچ‌گونه تأثیری بر او نخواهد گذاشت و محبت الله تعالی و رسول الله صلی الله علیه وسلم همچون سپری در برابر فتنه‌ها از او محافظت خواهد کرد.

ایجاد محبت الله جل جلاله و رسول الله صلی الله علیه وسلم در دل‌های جوانان و پرورش این محبت در وجود آنان، سبب می‌شود که هر امر باطل در نظرشان بی‌ارزش جلوه میکند و محبت الله تعالی و رسول الله صلی الله علیه وسلم آنان را از همه اعمال زشت، اندیشه‌های نادرست و رفتارهای ناپسند باز میدارد؛ البته به شرط آنکه این محبت چنان در دل آنان استوار گردد که در برابر محبت الله تعالی، هر محبت دیگری بی‌معنا و ناچیز به نظر برسد و در برابر محبت رسول الله صلی الله علیه وسلم، همه محبت‌های دیگر بی‌ارزش و بیهوده جلوه کند.

۹ المدخل الى السنن الكبرى للبيهقي (ص: ۳۷۱)

الله جل جلاله می فرماید: (إِنَّمَا وَلِيُّكُمُ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَالَّذِينَ آمَنُوا الَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَهُمْ رَاكِعُونَ) (۱۰).

ترجمه: جز این نیست که دوست شما تنها الله و رسول او و آن مؤمنانی هست که نماز را بر پا میکنند و زکات را میدهند در حالی که در رکوع اند (در برابر الله متواضع و عاجز اند).

امام طبری رحمه الله در تفسیر این آیه می نویسد: (مقصد این آیه این است که ای مومنان! مناسب نیست که ولایت و دوستی الله تعالی، رسول او و مومنانی را که دارای صفات ذکر شده هستند رها کنید و یهود و نصارا را به جای آنان دوست و یاور خود بگیرید، آنان را برگزیدن و فرمانبرداری از ایشان به معنی ترک دوستی الله تعالی است و این کار جائز نیست پس شما باید تنها با دوستان خود که اهل ایمان اند دوستی کنید، نه با دشمنان شان، زیرا که دوستی با آنان هر گز درست و جائز نیست) (۱۱).

در همین راستا، رسول الله صلی الله علیه وسلم نیز اصحاب کرام را بر همین اساس تربیت می نمود. در حدیث شریف آمده است: (عَنْ أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «لَا يُؤْمِنُ أَحَدُكُمْ حَتَّى أَكُونَ أَحَبَّ إِلَيْهِ مِنْ وَلَدِهِ وَوَالِدِهِ وَالنَّاسِ أَجْمَعِينَ») (۱۲).

ترجمه: از حضرت انس بن مالک رضی الله عنه روایت است که رسول الله صلی الله علیه وسلم فرمودند: مومن کامل شده نمی تواند یکی از شما تا اینکه من به نزد او محبوبتر باشم از فرزند، پدر و همه مردم.

در حدیث شریف دیگری آمده است: (عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو بْنِ الْعَاصِ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: «لَا يُؤْمِنُ أَحَدُكُمْ حَتَّى يَكُونَ هَوَاهُ تَبَعًا لِمَا جِئْتُ بِهِ») (۱۳).

ترجمه: از حضرت عبدالله بن عمرو بن العاص رضی الله عنه روایت است که رسول الله صلی الله علیه وسلم فرمودند: هیچ یکی از شما مؤمن کامل شده نمی تواند تا وقتی که هوای نفس او تابع شود به آنچه که من به آن فرستاده شده ام.

یعنی تا زمانی که از کتاب الله تعالی و سنت رسول الله صلی الله علیه وسلم پیروی نکنید، به ایمان کامل دست نخواهید یافت.

در حدیث شریف دیگری، رسول الله صلی الله علیه وسلم فرموده اند: (ثَلَاثٌ مَنْ كُنَّ فِيهِ وَجَدَ بِهِنَّ خَلَاوَةَ الْإِيمَانِ : أَنْ يَكُونَ اللَّهُ وَرَسُولُهُ أَحَبَّ إِلَيْهِ مِمَّا سِوَاهُمَا ، وَأَنْ يُحِبَّ الْمَرْءَ لَا يُحِبُّهُ إِلَّا لِلَّهِ ، وَأَنْ يَكْرَهُ أَنْ يَعُودَ فِي الْكُفْرِ بَعْدَ أَنْ أَنْقَذَهُ اللَّهُ مِنْهُ ، كَمَا يَكْرَهُ أَنْ يُقَذَّفَ فِي النَّارِ) (۱۴).

ترجمه: هر کس این سه صفت را داشته باشد، شیرینی ایمان را خواهد چشید: نخست آنکه الله جل جلاله و رسول او نزد وی از هر چیز دیگری محبوب تر باشد؛ دوم آنکه هرگاه کسی را دوست می دارد، تنها به خاطر رضای الله تعالی او را دوست بدارد؛ و سوم آنکه پس از آنکه الله تعالی او را از کفر نجات داده است، بازگشت به کفر را همانند افتیدن در آتش، سخت ناپسند و منفور بداند.

۳- یکی دیگر از مسئولیت های علمای کرام این است که جوانان را متوجه اهمیت و ارزش دوران جوانی بسازند؛ زیرا بیشتر جوانان عمر خود را در کارهای بیهوده و بی ثمر سپری می کنند و لحظات گران بهای زندگی خویش را در گناه، محرمات و منکرات از دست می دهند.

علمای کرام باید جوانان را قانع سازند و به آنان بگویند: ای جوانان! عمر شما نعمتی است که الله تعالی به شما ارزانی کرده و روز قیامت، درباره آن از شما بازخواست خواهد کرد.

۱۰ المائدة: (۵۵)

۱۱ تفسیر الطبری: (۴/۲۴۴)

۱۲ صحیح البخاری (۱۲/۱)، صحیح مسلم (۶۷/۱)

۱۳ شرح السنة للبغوی (۲۱۳/۱)، قرۃ العینین برفع الیدین فی الصلاة للبخاری (ص: ۳۸)

۱۴ - متفق علیه.

در حدیث شریف آمده است: (عَنْ عَمْرِو بْنِ مَيْمُونٍ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لِرَجُلٍ وَهُوَ يَعِظُهُ: «اغْتَنِمْ خَمْسًا قَبْلَ خَمْسٍ: شَبَابَكَ قَبْلَ هَرَمِكَ، وَصِحَّتَكَ قَبْلَ سَقَمِكَ، وَغِنَاكَ قَبْلَ فَقْرِكَ، وَفَرَاغَكَ قَبْلَ شُغْلِكَ، وَحَيَاتِكَ قَبْلَ مَوْتِكَ» (١٥)).

ترجمه: از عمرو بن میمون تابعی رحمه الله روایت است که گفت: رسول الله صلی الله علیه وسلم مردی را اندرز می داد و به او فرمود: پنج چیز را پیش از پنج چیز غنیمت بشمار: جوانی را پیش از پیری، تندرستی را پیش از بیماری، توانگری را پیش از فقر، فراغت را پیش از مشغولیت، و زندگی را پیش از مرگت.

در حدیث شریف دیگری آمده است: (عَنْ ابْنِ مَسْعُودٍ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: «لَا تَزُولُ قَدَمُ ابْنِ آدَمَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ مِنْ عِنْدِ رَبِّهِ حَتَّى يُسْأَلَ عَنْ خَمْسٍ، عَنْ عُمْرِهِ فِيمَ أَفْنَاهُ، وَعَنْ شَبَابِهِ فِيمَ أَبْلَاهُ» (١٦)).

ترجمه: از حضرت عبدالله بن مسعود رضی الله عنه روایت است که رسول الله صلی الله علیه وسلم فرمودند: در روز قیامت، قدم های اولاد آدم از پیشگاه پروردگار حرکت نخواهد کرد، مگر آنکه از پنج چیز مورد سؤال قرار گیرد: از عمرش که آن را در چه راهی سپری کرده است، از جوانی اش که آن را در چه راهی مصرف نموده است، از مالش که آن را از کجا به دست آورده و در چه راهی خرج کرده است، و از علمش که تا چه اندازه به آن عمل نموده است.

آن جوانی که عمر خود را در عبادت الله تعالی سپری کند، روز قیامت در زیر سایه عرش الهی قرار خواهد گرفت. در حدیث شریف آمده است: (عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: «سَبْعَةٌ يُظِلُّهُمْ اللَّهُ تَعَالَى فِي ظِلِّهِ يَوْمَ لَا ظِلَّ إِلَّا ظِلُّهُ: إِمَامٌ عَدْلٌ، وَشَابٌّ نَشَأَ فِي عِبَادَةِ اللَّهِ» (١٧)).

ترجمه: از حضرت ابوهریره رضی الله عنه روایت است که رسول الله صلی الله علیه وسلم فرمودند: هفت گروه هستند که الله تعالی در روزی که هیچ سایه ای جز سایه او وجود ندارد، آنان را در سایه عرش خود جای خواهد داد؛ یکی از آنان امام عادل و دیگری جوانی است که از دوران جوانی در عبادت الله تعالی پرورش یافته باشد.

الله تعالی آن جوانی را بسیار دوست دارد که عمر خود را در انحرافات، گناهان و بی حیایی سپری نکرده است. رسول الله صلی الله علیه وسلم فرموده اند: عَنْ عُقْبَةَ بْنِ عَامِرٍ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «إِنَّ اللَّهَ لَيَعْجَبُ مِنَ الشَّابِّ لَيْسَتْ لَهُ صَبُوءٌ» (١٨).

ترجمه: از حضرت عقبه بن عامر رضی الله عنه روایت است که رسول الله صلی الله علیه وسلم فرمودند: یقیناً الله تعالی تعجب میکند از آن جوان که نباشد در او عادات طفولیت یعنی نباشد در طفولیت او میلان به لهو و لعب و شهوت ها.

۴- یکی دیگر از مسئولیت های علما در اصلاح جوانان این است که آنان را به اهتمام و پایبندی به نماز دعوت کنند؛ زیرا نماز انسان را از زشتی ها و منکرات باز می دارد و سبب قرب و نزدیکی به الله تعالی می شود. الله جل جلاله می فرماید: (وَأَقِمِ الصَّلَاةَ إِنَّ الصَّلَاةَ تَنْهَى عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ) (١٩).

^{۱۵} السنن الكبرى للنسائي (١٠/ ٤٠٠)، حلية الأولياء وطبقات الأصفياء (٤/ ١٤٨). قال البوصيري: الحديث مرسل ورواه ثقات. احتاف الخيرة المهرة بزوائد المسانيد العشرة (٧/ ١٣٨)

^{۱۶} سنن الترمذي ت شاکر (٤/ ٦١٢)

^{۱۷} صحيح البخاري (٢/ ١١١)

^{۱۸} مسند أحمد مخرجا (٢٨/ ٦٠٠)، مسند أبي يعلى الموصلي (٣/ ٢٨٨). قال ابوبكر الهيثمي: وإسناده حسن. مجمع الزوائد ومنبع الفوائد. محقق (١١/ ١٧٣)

^{۱۹} العنكبوت: (٤٥)

ترجمه: و نماز را برپا دار چون نماز مسلمان را از فحشا و منکر باز میدارد و البته ذکر الله بزرگتر است والله آنچه را که میکنید میداند.

بسیاری از جوانان می گویند: ما نماز می خوانیم، اما نماز ما را از فحشا و منکرات بازمی دارد.

پاسخ این است که الله تعالی در آغاز این آیه فرموده است: «وَأَقِمِ الصَّلَاةَ»؛ یعنی نماز را برپا دار. مقصود از برپا داشتن نماز آن است که ارکان، فرایض، واجبات، سنت ها و آداب نماز به طور کامل رعایت شود و نمازهای فرض نیز همواره با جماعت ادا گردد. اگر کسی گاه گاهی نمازی بخواند که در آن حضور قلب نداشته باشد، با شتاب آن را ادا کند و شرایط، فرایض و آداب نماز را رعایت ننماید، هرچند نماز خوانده است، اما نماز را «برپا» نکرده است. تنها نمازی انسان را از فحشا و منکرات بازمی دارد که به گونه صحیح و کامل اقامه شود.

در روایتی آمده است: (مَنْ لَمْ تَنْهَهُ صَلَاتُهُ عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ فَلَا صَلَاةَ لَهُ) (۲۰).

ترجمه: هر کس نمازش او را از فحشا و منکر باز ندارد، نمازش نماز واقعی نیست.

نماز راز و نیاز بنده با الله تعالی است. کسی که نماز را برپا می دارد، در حقیقت با الله تعالی سخن می گوید و حاجت های خود را از او درخواست می کند.

درباره کسانی که نماز را ترک می کنند، وعیدهای سختی وارد شده است. در حدیث شریف آمده است: (عَنْ جَابِرٍ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «بَيْنَ الْعَبْدِ، وَبَيْنَ الْكُفْرِ تَرْكُ الصَّلَاةِ») (۲۱).

ترجمه: از حضرت جابر رضی الله عنه روایت است که رسول الله صلی الله علیه وسلم فرمودند: میان بنده و کفر، ترک نماز قرار دارد؛ یعنی ترک نماز از ویژگی های اهل کفر است.

ترک نماز از گناهان کبیره است و جایگاه کسانی که نماز را ترک می کنند، در آخرت «سَقَر» می باشد.

آنگاه که مؤمنان در آخرت از مجرمان و دوزخیان می پرسند که چرا به جهنم انداخته شده اید، آنان پاسخ خواهند داد: (قَالُوا لَمْ نَكُ مِنَ الْمُصَلِّينَ) (۲۲).

ترجمه: میگویند: ما در دنیا از نمازگزاران نبودیم.

اگر کسی ادعا کند که حقوق الله تعالی و حقوق بندگان را ضایع نمی کند، اما نماز نمی خواند، چنین شخصی در ادعای خود راستگو نیست.

حضرت عمر فاروق رضی الله عنه در نامه ای به والیان خود نوشت: (إِنَّ أَهَمَّ أَمْرِكُمْ عِنْدِي الصَّلَاةُ، مَنْ حَفِظَهَا وَحَافِظًا عَلَيْهَا، حَفِظَ دِينَهُ، وَمَنْ ضَيَعَهَا، فَهُوَ لِمَا سِوَاهَا أَضْيَعُ) (۲۳).

ترجمه: همانا مهم ترین کار شما نزد من نماز است. هر کس از نماز محافظت کند و همواره بر آن مداومت ورزد، دین خود را حفاظت کرده است و هر کس نماز را ضایع کند، نسبت به سایر امور دین، ضایع کننده تر خواهد بود.

^{۲۰} تفسیر ابن ابی حاتم (۱۱/ ۴۴۳)

^{۲۱} سنن ابی داود (۴/ ۲۱۹)

^{۲۲} المدثر: (۴۳)

^{۲۳} موطأ مالك ت الأعظمي (۲/ ۹)

۵- یکی دیگر از مسئولیت‌های علما در اصلاح جوانان این است که آنان را به انجام کارهای نیک و اعمال خیر تربیت کنند و نسبت به نیکی‌ها تشویق نمایند؛ مانند نیکی به پدر و مادر، صله رحم، احترام و اکرام مهمان، راستگویی، امر به معروف و نهی از منکر، ادای امانت، نیکوکاری با مردم، پرهیز از بدگویی و بدرفتاری، دوری از محرمات همچون زنا و مقدمات آن، اجتناب از دزدی، مواد مخدر، مسکرات، رشوه و رباخواری.

الله جل جلاله به انجام کارهای خیر فرمان داده و فرموده است: (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا ارْكَعُوا وَاسْجُدُوا وَاعْبُدُوا رَبَّكُمْ وَافْعَلُوا الْخَيْرَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ وَجَاهِدُوا فِي اللَّهِ حَقَّ جِهَادِهِ) * (۲۴).

ترجمه: ای کسانی که ایمان آورده اید رکوع و سجده کنید و پروردگارتان را عبادت کنید و کار خیر انجام دهید تا رستگار شوید و در راه الله جهاد کنید چنان که شایسته جهاد در راه او است.

در آیه مبارکه فوق، الله تعالی به انجام خیر فرمان داده است و خیر، هر عملی است که الله تعالی، رسول او و مؤمنان آن را می‌پسندند؛ زیرا رستگاری و کامیابی دنیا و آخرت در انجام کارهای خیر است. سپس فرمان می‌دهد که با کفار، نفس، شیطان و خواهش‌های نامشروع جهاد کنید.

الله جل جلاله در موارد متعدد به احسان فرمان داده و فرموده است: (وَأَحْسِنُوا إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ) (۲۵).

ترجمه: و نیکی کنید والله دوست میدارد نیکی‌گندگان را.

در آیه مبارک دیگری، الله تعالی فرموده است که هر کس یک کار نیک را انجام دهد، پاداش آن ده برابر خواهد بود: (مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ عَشْرُ مَثَالٍهَا) (۲۶).

ترجمه: هر کس کار نیکی انجام دهد پس ده برابر به او پاداش است.

و در آیه مبارکه دیگری فرموده است که سود و ثمره احسان و نیکی، به خود نیکوکاران بازمی‌گردد: (إِنْ أَحْسَنْتُمْ أُحْسَنْتُمْ لَا تَنْفُسْكُمْ) (۲۷).

ترجمه: اگر نیکی کنید برای خودتان نیکی کرده اید.

۶- یکی دیگر از مسئولیت‌های علما در اصلاح جوانان این است که آنان را از زیان‌های ویرانگر صفحات اینترنتی و شبکه‌های اجتماعی مانند فیس‌بوک، اینستاگرام، تیک‌تاک، مسنجر، گوگل، یوتیوب و مانند آن برحذر دارند.

علمای کرام باید جوانان را نسبت به آسیب‌های شبکه‌های اجتماعی آگاه سازند؛ زیرا در روزگار کنونی، یکی از مهم‌ترین عوامل گمراهی بسیاری از جوانان همین اینترنت و شبکه‌های اجتماعی تلفن‌های همراه است؛ جایی که فیلم‌های مبتذل، سریال‌های غیراخلاقی و برنامه‌های خلاف عفت منتشر می‌شود و جوانان و نوجوانان ساعت‌های طولانی شب و روز خود را به تماشای آن‌ها سپری می‌کنند.

۲۴- الحج: (۷۷-۷۸)

۲۵- بقره: (۱۹۵)

۲۶- الانعام: (۱۶۰)

۲۷- لاسراء: (۷)

شبکه‌های اجتماعی، بخش بزرگی از وقت، عبادت، کسب و کار، تحصیل و فعالیت‌های مفید و سازنده نسل جدید را از آنان گرفته‌اند. استفاده نادرست از اینترنت موجب اتلاف وقت می‌شود و برخی از این شبکه‌ها زمینه بی‌دینی جوانان را فراهم می‌کنند؛ زیرا گروه‌های ملحد از این فضا برای نشر اندیشه‌های الحادی استفاده کرده و با ایجاد شک و شبهه در باورهای دینی، عقاید جوانان مسلمان را در معرض خطرهای جدی قرار می‌دهند.

برخی از صفحات مجازی، فحشا و زنا را در جامعه ترویج می‌کنند و برخی دیگر مردم را به مسیحیت دعوت می‌نمایند. الله تعالی در این باره می‌فرماید: (وَلَا تَقْرَبُوا الْقَوَاحِشَ مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَمَا بَطْنَ وَلَا تَقْتُلُوا النَّفْسَ الَّتِي حَرَّمَ اللَّهُ إِلَّا بِالْحَقِّ ذَلِكُمْ وَصَّاكُمْ بِهِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ) (۲۸).

ترجمه: وبه کارهای زشت، بی‌حیایی چه ظاهر باشد و چه پوشیده نزدیک مشوید و کسی را که الله تعالی کشتن او را حرام کرده است مگر به حق مکشید، این چیزهایی است که شمارا به ترک آن سفارش میکنند تا درک کنید و در یابید.

همچنین از طریق شبکه‌های اجتماعی، مردم را به شورش و مخالفت با حاکم شرعی و ولی امر تحریک می‌کنند و در جامعه ناامنی و آشوب را به وجود می‌آورند؛ در حالی که الله تعالی به مسلمانان دستور داده است: (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ) (۲۹).

ترجمه: ای کسانی که ایمان آورده اید از الله و پیامبر و از صاحبان امر تان اطاعت کنید.

۷- یکی دیگر از مسئولیت‌های علما در اصلاح جوانان این است که آنان را از ارتکاب منکرات برحذر دارند.

علمای کرام باید جوانان را آگاه سازند که دوران جوانی یکی از بزرگ‌ترین نعمت‌های الله تعالی است. جوانی، دوران قدرت، عبادت، فراگیری علم، جهاد و خدمت به امت اسلامی است. اگر این نعمت در راه اطاعت الله تعالی به کار گرفته شود، عزت و سعادت دنیا و آخرت را در پی خواهد داشت، و اگر در گناهان و منکرات تباہ گردد، موجب حسرت و پشیمانی سخت خواهد شد.

امروزه جوانان با فتنه‌های فراوانی روبه‌رو هستند؛ از جمله بی‌حیایی، مواد مخدر، دوستان بد، فیلم‌های مبتذل، استفاده نادرست از شبکه‌های اجتماعی، دروغ، موسیقی و دیگر منکرات که همگی تهدید جدی برای ایمان به شمار می‌آیند. شیطان انسان را گام به گام به سوی گناه می‌کشانند؛ از این رو، لازم است از هر آنچه زمینه ارتکاب گناه را فراهم می‌کند، دوری شود.

الله تعالی درباره پرهیز از منکرات می‌فرماید: (وَلَا تَقْرَبُوا الزَّيْنٰى إِنَّهُ كَانَ فَاحِشَةً وَسَاءَ سَبِيلًا) (۳۰).

ترجمه: وبه زنا نزدیک نشوید که یقیناً آن گناه بسیار زشت و راه بد است.

در آیه مبارکه دیگری، الله تعالی می‌فرماید: (قُلْ لِلْمُؤْمِنِينَ يَغُضُّوا مِنْ أَبْصَارِهِمْ وَيَحْفَظُوا فُرُوجَهُمْ ذَلِكَ أَزْكَى لَهُمْ) (۳۱).

ترجمه: وبه مردان مومن بگو چشمان خود را از نگاه به نامحرمان بپوشند و شرمگاه خود را حفظ کنند و پاکدامنی ورزند این برایشان پاکیزه تر است.

^{۲۸} الانعام: (۱۵۱)

^{۲۹} النساء: (۵۹)

^{۳۰} الإسراء: (۳۲)

^{۳۱} النور: (۳۰)

در آیه مبارکه دیگری نیز الله تعالى از فحشا و منکرات نهی فرموده و می‌فرماید: (إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ وَإِيتَاءِ ذِي الْقُرْبَىٰ وَيَنْهَىٰ عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ وَالْبَغْيِ يَعِظُكُمْ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ) (۳۲) .

ترجمه: البته الله به عدل واحسان وبخشش به خویشاوندان امر میکند واز فحشاء کار زشت وناشایسته وتجاوز منع میکند وشمارا پند میدهد تا عبرت گیرید.

همان گونه که ارتکاب منکرات حرام است، گوش دادن به آن‌ها و نگاه کردن به آن‌ها نیز جایز نیست. الله تعالى می‌فرماید: (إِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصَرَ وَالْفُؤَادَ كُلُّ أُولَٰئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْئُولًا) (۳۳) .

ترجمه: بی گمان گوش وچشم ودل هریک مورد سوال واقع خواهند شد.

جوانان می‌توانند از راه‌های زیر خود را از منکرات حفظ کنند: پایبندی به نمازهای پنج‌گانه، تلاوت و تدبر در قرآن کریم، همنشینی با دوستان صالح، دوری از مجالس ناپسند و دوستان فاسد، اطاعت از پدر و مادر، صرف وقت در فراگیری علم، عبادت و کسب روزی حلال، و نیز مداومت بر ذکر الله تعالى، دعا و استغفار.

علمای کرام باید به پدران و مادران جوانان نیز سفارش کنند که فرزندان خود را با قرآن کریم، سنت نبوی، مسجد و اخلاق نیکو پیوند دهند و همواره برای اصلاح آنان دعا کنند؛ زیرا آینده امت اسلامی در دست همین جوانان است.

۸- یکی دیگر از مسئولیت‌های علما در اصلاح جوانان این است که آنان را از پیامدهای ناگوار گناهان آگاه سازند.

علمای کرام باید جوانان را از سرپیچی در برابر الله تعالى و رسول الله صلی الله علیه وسلم و از عواقب زیانبار گناهان آگاه کنند تا آنان خود را از گناه حفظ نمایند.

علما باید برای جوانان بیان کنند که علت هلاکت فرعون و نابودی هامان و قارون، سرکشی در برابر الله تعالى و رسول او، حضرت موسی علیه السلام، بود.

همچنین تمام اقوامی که در قرآن کریم از نابودی آنان یاد شده است، به سبب گناهانشان به هلاکت رسیدند؛ خواه قوم ثمود باشند، خواه قوم عاد و یا دیگر امت‌های گذشته.

گناهان در دل انسان گناهکار، وحشت، اضطراب و تنگی ایجاد می‌کنند. الله تعالى می‌فرماید: (وَمَنْ أَعْرَضَ عَنْ ذِكْرِي فَإِنَّ لَهُ مَعِيشَةً ضَنْكًا) (۳۴).

ترجمه: وهرکس از یاد من روی بگرداند زندگی تنگ وسخت خواهد داشت و روز قیامت او را نابینا حشر خواهیم کرد .

۳۲ النحل: (۹۰)

۳۳ الإسراء (۳۶)

۳۴ طه: (۱۲۴)

حسن بن صالح رحمه الله فرموده است: (العملُ بالحسنة قوةٌ في البدن ، ونورٌ في القلب ، وضوءٌ في البصر ، والعملُ بالسيئة وهنٌ في البدن ، وظلمةٌ في القلب ، وعمى في البصر) (٣٥).

ترجمه: انجام دادن کارهای نیک، مایه قوت بدن، نورانیت قلب و روشنایی چشم است؛ و انجام دادن گناهان، سبب ناتوانی بدن، تاریکی قلب و نابینایی بصیرت می شود.

بر گناهکاران، نه تنها الله تعالی لعنت میکند حتی حیوانات نیز لعنت می فرستند. الله تعالی می فرماید: (أُولَئِكَ يَلْعَنُهُمُ اللَّهُ وَيَلْعَنُهُمُ اللَّاعِنُونَ) ٣٦ ١٥٩.

ترجمه: آن گروه مورد لعنت الله ولعنت کنندگان قرار می گیرند (از جمله ملائکه انسان ها جنیات و سائر مخلوقات).

امام مجاهد رحمه الله در تفسیر این بخش از آیه: (وَيَلْعَنُهُمُ اللَّاعِنُونَ) می فرماید: (قَالَ: الْبَهَائِمُ، الْإِبِلُ وَالْبَقَرُ وَالْغَنَمُ، تَلْعَنُ عَصَاةَ بَنِي آدَمَ إِذَا أُجْدَبَتِ الْأَرْضُ) (٣٧).

ترجمه: مقصود از «لعنت کنندگان»، چهارپایان مانند شتر، گاو و گوسفند هستند که هنگام خشکسالی زمین، گناهکاران بنی آدم را لعنت می کنند.

در مقابل، بر اهل طاعت، الله تعالی، فرشتگان، همه ساکنان آسمان ها و زمین، حتی مورچگان در لانه های خود و ماهیان در آب ها، رحمت و درود می فرستند.

گناه، انسان را از عبادت محروم می سازد. در روایتی آمده است: (وقال رجل للحسن : أعياني قيام الليل ؟ قال : قيدتك خطاياك) (٣٨).

ترجمه: مردی به حسن بصری رحمه الله گفت: از قیام الیل ناتوان شده ام؟ ایشان فرمود: گناهانت تو را در بند کشیده اند.

همچنین از امام فضیل بن عیاض رحمه الله روایت شده است که می فرمود: (إذا لم تقدر على قيام الليل و صيام النهار فاعلم أنك محروم كبتك خطيئتك) (٣٩).

ترجمه: هرگاه نتوانستی شب را به تهجد بگذرانی و روزها را روزه بگیری، بدان که محروم شده ای؛ زیرا گناهانت تو را به بند کشیده اند.

^{٣٥} مقالات الشيخ عبد الرحمن بن عبد الله السحيم (٢/ ٤٤٠)

^{٣٦} البقرة: (١٥٩)

^{٣٧} تفسیر ابن ابی حاتم (١/ ٤٠٦)

^{٣٨} لتبصرة (١/ ١٤٥)

^{٣٩} لطائف المعارف (ص: ٤٣)

گناهان، انسان را در پیشگاه الله تعالی خوار و بی ارزش می سازند. امام حسن بصری رحمه الله می فرماید: (هَانُوا عَلَيْهِ فَعَصَوْهُ وَلَوْ عَزُّوا عَلَيْهِ لَعَصَمَهُمْ ، وَإِذَا هَانَ الْعَبْدُ عَلَى اللَّهِ لَمْ يُكْرَمْهُ أَحَدٌ) (۴۰).

ترجمه: آنان در نزد الله تعالی خوار شدند، از این رو او را نافرمانی کردند؛ و اگر نزد الله تعالی عزیز و گرامی میبودند، بی تردید آنان را از گناه حفظ می کرد. هرگاه بنده ای در پیشگاه الله تعالی خوار گردد، هیچ کس او را گرامی نخواهد داشت.

هرگاه گناهان انسان را از هر سو فراگیرند، سرانجام او را وارد دوزخ خواهند کرد. الله تعالی می فرماید: (بَلَى مَنْ كَسَبَ سَيِّئَةً وَأَحَاطَتْ بِهِ خَطِيئَتُهُ فَأُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ) (۴۱).

ترجمه: بلی هر که کار بد کند و او را گناهانش احاطه کند پس همین گروه یاران دوزخ اند که در آن تا ابد میباشند.

گناهان، قلب انسان را تیره و تاریک می کنند، تا آنجا که دیگر حقایق را تشخیص نمی دهد و نه نیکی را می شناسد و نه زشتی و منکر را.

در حدیث شریف آمده است: (قَالَ حُذَيْفَةُ سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ -صلى الله عليه وسلم- يَقُولُ « تُعَرَّضُ الْفِتْنُ عَلَى الْقُلُوبِ كَالْحَصِيرِ عُودًا عُودًا فَأَيُّ قَلْبٍ أُشْرِبَهَا نُكِتَ فِيهِ نُكْتَةٌ سَوْدَاءٌ وَأَيُّ قَلْبٍ أَنْكَرَهَا نُكِتَ فِيهِ نُكْتَةٌ بَيْضَاءٌ حَتَّى تَصِيرَ عَلَى قَلْبَيْنِ عَلَى أَبْيَضَ مِثْلِ الصَّفَا فَلَا تَضُرُّهُ فِتْنَةٌ مَا دَامَتِ السَّمَوَاتُ وَالْأَرْضُ وَالْآخِرُ أَسْوَدُ مُرْبَادًّا كَالْكُوزِ مُجَخَّيًّا لَا يَعْرِفُ مَعْرُوفًا وَلَا يُنْكِرُ مُنْكَرًا) (۴۲).

ترجمه: حضرت حذیفه رضی الله عنه می فرماید: از رسول الله صلی الله علیه وسلم شنیدم که فرمودند: فتنه ها، یکی پس از دیگری، همانند تار بوریا، بر دل ها عرضه می شوند. و یا به طور تکراری فتنه ها احاطه میکنند به قلب ها و هر دلی که آن فتنه ها را بپذیرد، نقطه ای سیاه در آن پدید می آید، و هر دلی که آن ها را انکار کند و نپذیرد، نقطه ای سفید در آن نقش می بندد؛ تا آنجا که دل ها به دو دسته تقسیم می شوند: دلی سپید و درخشان، همانند سنگ صاف و صیقلی، که تا زمانی که آسمان ها و زمین پابرجاست، هیچ فتنه ای به آن زیان نمی رساند؛ و دلی دیگر، سیاه و تاریک، همچون کوزه ای واژگون، که نه معروف و نیکی را می شناسد و نه منکر و زشتی را انکار می کند.

أَقُولُ قَوْلِي هَذَا ، أَسْتَغْفِرُ اللَّهَ لِي وَلَكُمْ ، فَاسْتَغْفِرُوهُ ، إِنَّهُ هُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ.

والسلام عليكم ورحمة الله وبركاته.

^{۴۰} الموسوعة الفقهية الكويتية (۲۱۰ / ۳۸)

^{۴۱} البقرة: (۸۱)

^{۴۲} صحيح مسلم (۸۹ / ۱)